

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍՈՐԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ***

ԱՎԵՏԻՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Սոթք գավառ, Սևանա լիճ, Սյունիք, Գեղարքունիք, միջնադար, պատմիչներ, գրավոր սկզբնաղբյուրներ:

Նախաբան

Պատմական Սյունիքի Սոթք գավառը¹, որը միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում հիշատակված է նաև Ծավդեից կամ Սոդք անուններով, հիմնականում ընդգրկել է Սևանա լճի հարավարևելյան ավազանը՝ սկսելով լճի ամենահյուսիսային կետից, հասնելով մինչև հարավից լիճ թափվող Արծվանիստ և Կարճաղբյուր գետերի ջրբաժանը²: Միջնադարի տարբեր ժամանակահատվածներում Սոթքի սահմաններն ընդարձակվել կամ սեղմվել են, սակայն մեծամասամբ պահպանելով վարչական առանձին միավորի կարգավիճակը³:

Սոթք գավառի պատմությունը և սահմանների հարցի քննությունն անդրադարձել են մի շարք հայագետներ, մասնավորապես՝ Ս. Երեմյանը, Ս. Բարխուդարյանը, Թ. Հակոբյանը, Բ. Հարությունյանը, Ա. Հակոբյանը և այլոք⁴:

* Ներկայացվել է 22. VI. 2020 թ.: ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հայաստանի միջնադարյան հնագիտության բաժնի հայացորդ: Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել գիտական ղեկավար, պ. գ. թ. Հ. Մելքոնյանը (22. VI. 2020 թ.): Ընդունվել է տպագրության 03. VII. 2020 թ.:

¹ Սկզբնաղբյուրների հայթհայթման և պատմական տվյալների վերլուծության ընթացքին աջակցելու համար խորին երախտագիտություն ենք հայտնում աղբյուրագետ Ալեքսան Հակոբյանին, հնագետներ Արսեն Բոբոխյանին և Հուսիկ Մելքոնյանին:

² Ս. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, էջ 80, Բ. Հարությունյան. Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (պատմաաշխարհագրական դիտարկումներ).– ՊԲՀ, 2003, № 1, էջ 119–146:

³ Ս. Բարխուդարյան. Դիվան հայ վիմագրության, պր. IV. Գեղարքունիք. Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ, Երևան, 1973, էջ 6–8:

⁴ Պատմական Սոթք գավառի վերաբերյալ միջնադարյան սկզբնաղբյուրներին ուսումնասիրությամբ զբաղվել են նաև XIX դ. տեղագիրներ Ղ. Ինճիճյանը, Ղ. Ալիշանը, Մ. Սմբատյանցը, Հ. Շահխաթունյանցը և Ս. Ջալալյանցը: Հմմտ. Ղ. Ինճիճեան. Ստորագրություն հին Հայաստանեայց (ըստ հին եւ ըստ միջին դարերու անուանեալ ժամանակաց), Ի Վէնէտիկ ի վանս Սրբոյն Ղազարու, 1822, էջ 278, Ղ. Ալիշան. Սիսական. տեղագրություն Սիւնեաց

Շնորհիվ իր ռազմավարական դիրքի, խոշոր մետաղահանքերի, ճանապարհային հանգուցակետում գտնվելու և տեղական հզոր իշխանական տների՝ Սոթքը հաճախ է եղել միջնադարյան Հայաստանի պատմական կարևոր իրադարձությունների կենտրոնում:

Վաղ միջնադարյան սկզբնաղբյուրներ

Հայ միջնադարյան գրավոր սկզբնաղբյուրներում Սոթքի տարածաշրջանի վերաբերյալ ուղղակի և անուղղակի առաջին հիշատակությունները հանդիպում են V–VII դդ. սկզբնաղբյուրներում, մասնավորապես պատմիչներ Ագաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու, Հովհան Մայրապետմեցու և Սեբեոսի երկերում, «Աշխարհացոյց»-ում և «Զաւրանամակ»-ում: Ստորև ներկայացնում ենք այդ հիշատակությունները:

Անհայտ հեղինակ, «Զորանամակ».

1. «Հիւսիսային դուռն է.

Ա. Բղեշխ Գուգարայ – ՏՇ [(4.500) մարտիկ արք], ...

Դ. Ուտէացի – Ռ [(1.000) մարտիկ արք], ...

Ե. Ծաւղէացի – Ռ [(1.000) մարտիկ արք] ...»⁵:

2. «Արեւելեան դուռն է.

Ա. Սիւնի – ԱՔՆ [(19.400) մարտիկ արք], ...

Ժէ. Սողացի – Ծ [(50) մարտիկ արք]»⁶:

Բնագրի հաղորդած տեղեկությունները, թեև շատ հակիրճ են, սակայն բավական հետաքրքիր տվյալներ են պարունակում: Ուշագրավ է, որ արքունիքին զորք տրամադրող նախարարական տների շարքում միաժամանակ նշված են և՛ Ծավղեացի, և՛ Սողացի տոհմերը, ընդ որում, առաջինը՝ երկրի հյուսիսային, երկրորդը՝ արևելյան սահմանադռները պաշտպանողների շարքում: Ամենայն հավանականությամբ, Ծավղեացի տոհմը, որի տիրույթները տարածվում էին Գեղարքունիք – Արցախ հատվածում, ինչ որ պահի, հավանաբար, IV դարի կեսերին, վերացել կամ թուլացել է, և նրա մասնատված տիրույթների վրա Սևանա լճի հարավարևելյան ավազանում ձևավորվել է, ինչպես բնագրում փաստվում է, ավելի համեստ մի իշխանատոհմ, և նրա վրա զրվել են ոչ թե հյուսիսային, այլ արևելյան սահմանադռուր պաշտպանելու պարտականությունները: «Զորանամակում» այդ երկու տոհմերի միաժամանակյա հանդես գալը, կարծում ենք, պայմանավորված է սկզբնաղբյուրի վերախմբագրումներով և հին տվյալների պահպանմամբ: Թեպետ, հնարավոր է նաև, որ արդեն

աշխարհի, Վենետիկ, ի Մխիթարաց վանս, ի Ս. Ղազար, 1893, էջ 63–75, Մ. Սմբատեանց. Տեղագիր Գեղարքունի Ծովագարդ գաւառի որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 31–32, 592–596, Հ. Շահ-խաթունեանց. Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, հ. երկրորդ, 2014, էջ 379–383, Ս. Զաւլալյանց. Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս Ա, Բ, Երևան, 2016, էջ 311–319:

⁵ Ա. Յակոբեան. «Գահնամակ ազատաց եւ տանուէրանց Հայոց» եւ «Զաւրանամակ».– «Բազմավէպ» (Վենետիկ), 2011, № 3–4, էջ 546–547:

⁶ Նույն տեղում, էջ 548–549:

տեղի էր ունեցել անտիկ շրջանի միասնական Ծավդեացիոց-Սողոկենե նահանգի բաժանումը Արցախի և Սյունիք նահանգների միջև, որի հետևանքով առաջացել էին Սոթք գավառը Սյունիքում և Արցախի կենտրոնական գավառները (հետագայում՝ Խաչեն)⁷։ Ծավդեացի տոհմի անկումով նաև կարելի է բացատրել «Գահնամակ»-ում (V դ.) նրանց բացակայությունը⁸։

Ագաթանգեղոս, «Հայոց պատմություն»։

1. Գլուխ ձԺԲ. «Յայնժամ թագաւորն վաղվաղակի փութով եւ երկ-իւղիւ եւ մեծաւ խնդութեամբ հոգացեալ, գումարեաց զգլխաւորս նախա-րարացն եւ զկուսակալս աշխարհացն. առաջին՝ իշխանն Անգեղ տան, ... մետասաներորդ՝ իշխանն Սիւնեաց աշխարհին, երկոտասաներորդ՝ իշ-խանն Ծաւղէից աշխարհին, երեքտասաներորդ՝ իշխանն Ուտիացւոց աշ-խարհին ...»⁹։

Պատմիչը 16 նախարարական տները թվարկելուց հետո հավելում է՝ դրանք են Հայաստան աշխարհի, Թորգոմի տան ընտիր իշխանները, կուսակալները, կողմնակալները, հազարապետները, բյուրավորները, որոնց հավաքեց Տրդատ թագավորը և ուղարկեց Կապուտկացոց կողմերը, Կեսարիա քաղաքը, որը «հայերեն Մաժաք են կոչում», որպեսզի տանելով Գրիգորին, իրենց երկրի քահանայապետ դարձնեն, ու պատրաստվեցին ճանապարհ ընկնել։ Թվարկված նահանգների հերթականությունից ելնելով, կարծում ենք, որ «Ծավդեից աշխարհ» ասելով հեղինակը նկատի ուներ Արցախ աշխարհը, հետևաբար, Սևանա լճի գոնե հարավարևելյան ավազանը, որ նույնն է՝ Սոթք գավառը, ներառված էր Արցախի կազմում, և, գուցե, Արցախ աշխարհի իշխանանիստ կենտրոնն էր¹⁰։

Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն»։

1. Գիրք Բ, գլուխ Ը. «Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ կարգեցաւ կողմնակալ բիւրաւոր ի Պարթևէն Վաղարշակայ։ Ի սորա զա-ւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտէացւոց և Գարդմանացւոց և Ծաւ-դէացւոց և Գարգարացւոց իշխանութիւնսն»¹¹։

⁷ Հմմտ. Ա. Յակոբեան. Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճաբարագիտա-կան հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, 2009, էջ 410։

⁸ Հմմտ. Բ. Հարությունյան. «Գահնամակի» թվագրման հարցի շուրջ. — ՊԲՀ, 1976, № 2, էջ 57–74, Ա. Յակոբեան. Անանուն (է դար), Աշխարհացույց. գիտա-քննական բնագիրը. — «Հանդէս ամսօրեայ» (Վիեն-նա), 2013, թ. 1–12, էջ 537։

⁹ Ագաթանգեղայ. Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 403–404։

¹⁰ Ծավդեից իշխանություն, Ծավդեք և Սողք տեղանունների նույնությ-յան վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Ս. Երեմյան. «Ծաւղէացւոց իշխա-նութիւն».— ՀԽՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1960, № 7–8, էջ 41–52, Բ. Հարությունյան. Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի հարցի շուրջ. — ՊԲՀ, 1995, № 1, էջ 191–208, А. Акопян. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источни-ках. Ереван, 1987, с. 96; Ա. Յակոբեան. Պատմա-աշխարհագրական եւ վի-ճաբարագիտական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք), էջ 281, 415։

¹¹ Մովսիսի Խորենացույ. Պատմություն Հայոց, աշխատություններ Մ. Աբե-ղեան եւ Ս. Յարությունեան, Տիֆլիս, 1913, էջ 113։

Պատմիչը նախ նշում է, որ Հայոց Հյուսիսարևելյան կողմի մեծ կողմնակալ Առան իշխանից սերող անվանի տոհմը ծագում է Սիսակից: Իսկ բնագրի մեջբերված հատվածում հավելում, որ Առանից էին սերում Ծավդեացի իշխանությունը, որոնք, ի թիվս այլ իշխանների, Հայոց Վարչակ Ա թագավորի (թագավորել է մ. թ. ա. 149–127 թթ.¹²) կողմից կարգվում են կուսակալներ: Խորենացու այս հաղորդումից հետագայում օգտվել են նաև Մ. Կաղանկատվացին, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը և Վարդան Վարդապետը:

2. Գիրք Բ, գլուխ ԽԶ. «Բայց Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսի ելան է առ ափն ծովուն Գեղամայ, զթիկամբքն Արագածն կոչեցեալ լեռին. ածապարէին հասանել ի բանակն Երուանդայ ...»¹³:

3. Գիրք Բ, գլուխ ԽԴ և ԽԵ.¹⁴ Խորենացին նշում է, որ Երվանդին Ուտիքում լուր է հասնում, թե Պարսից արքան մեծ զորք է հավաքել, տվել Սմբատին, որպեսզի արշավի Երվանդի դեմ և երիտասարդ Արտաշեսին հասցնի իր թագավորությունը: Այդ լսելով՝ Երվանդը նախարարներից շատերին թողնում է Ուտիքում, որպես կողմնապահներ, իսկ ինքը շտապ գնում մայրաքաղաք: Շուտով Սմբատը երիտասարդ Արտաշեսի հետ հասնում է Ուտիքի սահմաններին: Տեսնելով, որ հռոմեացիների զորքերը օգնություն չեն հասնում Երվանդին, այդ կողմերի զորքերը և այն նախարարները, որոնց Երվանդն էր թողել, ընդառաջ են ելնում Արտաշեսին և ընդունում նրա հպատակությունը:

Քննարկվող իրադարձությունները ծավալվում են Հայոց արքա Երվանդ Դ Վերջինի (Բ. ա. 220–201 թթ.) կառավարման վերջին շրջանում, որոնց արդյունքում գահ է բարձրանում Արտաշես Ա-ն¹⁵: Բնագրից մեջբերված հատվածում Արտաշեսը Ուտիքից Սևանա լճի ափ է բարձրանում, որը, հնարավոր էր իրականացնել Ուտիքից Գեղարքունիք մտնող երեք հիմնական անցումներով՝ Սոթքի, Փառխոսի Դռան կամ Սևանի լեռնանցքներով, և, բացառությամբ երրորդ տարբերակի, Արտաշեսի զորքերը պետք է հայտնվեին Սոթք գավառում: Ուստի, թեև տեքստում չի հիշատակվում Սոթքը, այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ Սոթքը քննարկվող իրադարձությունների թատերաբեմ է եղել: Արտաշեսի կողմից Սոթքով անցնող ճանապարհի ընտրությունը կարող էր պայմանավորված լինել նաև այն հանգամանքով, որ, ինչպես Խորենացին է նշում, Երվանդը

¹² Հմմտ. Մ. Չամչեանց. Պատմություն Հայոց ի սկզբանե աշխարհի մինչև ցամ տ[եառ]ն. 1784, հ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 208, Հ. Բարսեղյան, Վ. Սարգիսյան. Երեք թագաւոր մոգերու զրոյցն հայկական մատենագրութեան մէջ եւ անոր կարեւորութիւնն, Վենետիկ-Սուրբ Ղազար, 1910, էջ 12, Հ. Աճառյան. Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 31–32:

¹³ Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, էջ 170:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 169–170:

¹⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971, էջ 514–516:

չէր վայելում այս կողմերի ազնվականության աջակցությունը, և Արտաշեսը, ըստ երևույթին, օգտագործում է նրանց կենտրոնախույս ձգտումներն իր շահերի համար՝ ավելի ապահով դարձնելով դեպի մայրաքաղաք իր գորաշարժը¹⁶:

4. Գիրք Բ, գլուխ ԾԹ. «Եւ ոչ ի ծովակս աշխարհիս նաւագնացութիւնք, և ոչ ի վերայ գետոց ճանապարհորդութիւնք, և ոչ գործիք ձկանց որսոց. այլ և ոչ յամենայն տեղիս երկրագործութիւնք, բայց դոյզն ուրեք ...: Եւ այս ամենայն յօրինի յաւուրս Արտաշիսի»¹⁷:

Մեջբերված հատվածում խորենացին շարունակում է ներկայացնել Արտաշեսի կողմից երկրում իրականացված բարեփոխումները՝ նշելով լճերում սահմանվում է նավագնացություն, որը նախկինում չկար: Թեև չեն նշվում վայրերը, սակայն ակնհայտ է, որ այդ շարքում առաջիններից մեկը Սևանա լիճն էր, որը մայրաքաղաքին ամենամոտ մեծ լիճն էր¹⁸: Թագավորի հրամանով նավագնացության «սահմանումը» ենթադրում էր համապատասխան ենթակառուցվածքների ստեղծում, մասնավորապես՝ նավաշինարաններ, նավատորմ, կառամատույցներ, լճային ճանապարհները վերահսկող ամրոց-գիտակետեր և այլն:

Արտաշեսի օրոք լճի սոթքյան հատվածի նավագնացությունը սպասարկող գիտակետեր կարող էին լինել, օրինակ, Արեգունի գավառակի Արտանիշ թերակղզու և Շորժայի ամրոցները լինել, որոնք իշխող դիրք ունեն լճի ավազանի նկատմամբ, իսկ մոտակա հարմարավետ նավահանգիստները կարող էին արևմտյան ափը ջրային ճանապարհով միացնել արևելյան ափից լեռնանցքներ բարձրացող հին ճանապարհներին¹⁹:

¹⁶ Հմմտ. Փ. Тер-Мартirosов. Маршрут похода Арташеса к Ервандашату. — «Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես» (Երևան), 2014, Գ, էջ 52–67:

¹⁷ Մովսիսի խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, էջ 188:

¹⁸ Հայտնի է, որ Արտաշես Առաջինի անցկացրած հողային բարեփոխումները ինտենսիվ են իրականացվել Սևանա լճի ավազանում՝ մասնավորապես Սոթք և Գեղարքունիք գավառներում, ինչի ապացույցն են, այսպես կոչված, Արտաշիսյան սահմանաքարերի բազմաթիվ գյուղերն այս շրջաններից: Հմմտ. А. Борисов. Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении. — «Вестник древней истории» (այսուհետ՝ ВДИ), 1946, № 2, с. 98; К. Тревер. Две надписи арамейским письмом, найденные в районе озера Севан в 1906–1932 гг. — Очерки по истории культуры Древней Армении. М.—Л., 1953, с. 162–174; И. Дьяконов, К. Старкова. Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении. — ВДИ, 1955, № 2, с. 170; Г. Тирацян. Новонайденная надпись Арташеса I, царя Армении. — ВДИ, 1959, № 1, с. 89; Հ. Հակոբյան, Ս. Հմայակյան, Ի. Կարապետյան. Արտաշիսյան սահմանաքարերի նոր գյուղեր Սևանի ավազանից. — Մաշտոցյան ընթերցումներ, Գ, Օշական, հոկտեմբերի 20, 2001, էջ 18, Ս. Հմայակյան. Արտաշեսյան սահմանաքարերի շուրջ. — Հայաստանի հնագույն մշակույթ, 2, Երևան, 2002, էջ 72–76, Ն. Հակոբյան, Հ. Հակոբյան, Ս. Հմայակյան. Երկու նոր Արտաշեսյան սահմանաքար Վարդենիկից. — նույն տեղում, էջ 76–77:

¹⁹ Նշված ամրոցները հայ իտալական (2004–2005 թթ.) և հայ-գերմանական (2015 թ.) հնագիտական արշավախմբերի կողմից նախնական թվա-

Հովհան Մայրապետեցի, «Թուղթ Մեծ Կողմանց եպիսկոպոս Դավթին»²⁰:

1. «Դավթա՛ Մեծ Կողմանց եպիսկոպոսի վասն պատկերաց եւ նկարագրութեանց՝ հատուած ի Յոհաննայ Մայրապետեցւոյ», «Ապա Յետու առնուն քահանայ եւ Թաղէոս եւ Գրիգոր, որ ի Մովսեսի կողմանէն էին, գնացին ի Դունայ եւ ելին ի Սոթից գաւառն: Եւ բնակելով յանապատսն, զի կրանաւորք էին, սկսան ուսուցանել, եթէ զպատկերս, որ եկեղեցիս են նկարեալ, ի բաց ջնջեցէք եւ ընդ աշխարհական քահանայս մի՛ հաղորդիք: Եղեւ խռովութիւն ի գաւառին, եւ համբաւն եհաս առ Մովսէս հայրապետն: Եւ իսկոյն գրեաց, թէ փութով այսրէն եկայք: Նոքա ոչ անսացին հրամանին, այլ անտի գնացեալ բնակեցան ի ձերում Արցախական գաւառս ... »²¹:

Քննարկվող իրադարձությունները տեղի են ունեցել Մովսես Բ Եղիվարդեցի կաթողիկոսի օրոք (574–604 թթ.): Տեքստից պարզ է դառնում, որ Սոթք գավառը եղել է (կրոնաքաղաքական շարժում) տարածման կենտրոններից մեկը, ապա, քարոզիչները Սոթքից անցել են Արցախ: Հաջորդ կաթողիկոսի օրոք, սակայն, պատկերամարտները, որոնք Արցախից անցել էին Աղվանք, ձերբակալվում են Գարդմանի իշխանի կողմից և բերվում Հայաստան, հրաժարվում պատկերամարտությունից:

Սեբեոս, «Պատմություն»:

1. Գլուխ ԺԶ (ԺԴ). «Իսկ Ատատն Խորխոռունի եւ Մանուէլն Վահեունի զաւրաւքն իւրեանց փախստական գնացին ընդ քաղաքագեւղն կոչեցեալ Սաւղայ, հասանէին յաշխարհն Աղուանից ... »²²:

Իրադարձությունները ծավալվում են այն ժամանակաշրջանում, երբ Բյուզանդիայում իշխում էր Մորիկ կայսրը (582–602 թթ.), իսկ Պարսկաստանում՝ Խոսրով Բ Ապրվեզ արքան (591–628 թթ.): Մորիկն առաջարկում է Խոսրով Բ-ին՝ Հայաստանի բյուզանդական մասի հայ իշխաններին ուղարկել Թրակիա, իսկ պարսկական մասին՝ արևելք: Հայ իշխաններն անցնում են պարսից թագավորի կողմը և ստանում մեծ պարգևներ: Պարսից արքան Հայաստան է ուղարկում արքունական հաշվարարին և

գրվել են հելլենիստական ժամանակաշրջանով: Հմմտ. Ս. Հմայակյան, Հ. Հակոբյան, Ն. Տիրացյան, Հ. Սանամյան, Հ. Սիմոնյան, Ռ. Բիշոնե, Ն. Պարմեջիանի. Գեղարքունիքի հայ-իտալական շրջիկ արշավախմբի 2004–2005 թթ. աշխատանքների հիմնական արդյունքները. – Հին Հայաստանի մշակույթը, հ. XIV. Նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Երևան, 2008, էջ 155–160:

²⁰ Հովհան Մայրապետեցու VII դ. առաջին կեսին գրված «Թուղթ»-ը պահպանվել է միայն Մովսես Դասխուրանցու (ուշ ձեռագրերում անվանված նաև Կաղանկատվացի) «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» երկրորդ գրքի ինքն գլխում: Հմմտ. Ա. Յակոբեան. Յովհան Մայրապետեցին եւ իր երկերը. – Մատենագիրք Հայոց, հ. Դ, է գար, Անթիլիաս–Լիբանան, 2003, էջ 346:

²¹ Յովհան Մայրապետեցի. Մեծ Կողմանց եպիսկոպոսի վասն պատկերաց եւ նկարագրութեանց. – Մատենագիրք Հայոց, հ. Դ, է գար, էջ 356:

²² Պատմություն Սեբեոսի, աշխատասիրությունը Գ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 88:

ներա հետ՝ բազմաթիվ ուղտերով գանձեր: Ատատ Խոռխոռունին, Սամվել Վահեունին, Մամակ Մամիկոնյանը, Ստեփանոս Սյունին, Ամատունյաց տեր Կոտիտը, Թեոդորոս Տրպատունին և շուրջ երկու հազար հեծյալ գնում են պարսիկներին ընդառաջ և Ատրպատական աշխարհի սահմանին խլում գանձերը: Իշխանները ցանկանում էին այդ գանձերով հոների գրավել իրենց կողմը և նրանցից օգնություն ստանալով՝ պատերազմել Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի թագավորությունների դեմ ու երկիրն ազատագրել: Ապստամբները հասնում են և բանակում Ճահուկում (Ճահուկ ավանի և համանուն բերդի ավերակները գտնվում են Նախիջևան քաղաքից 15 կմ հյուսիս-արևմուտք²³): Պարսկա-բյուզանդական միացյալ զորքերը, հասնելով «Նախճավան», բանախոսներ են ուղարկում ապստամբների մոտ՝ «Համառությունից հրաժարվելու», քրիստոնյաների միջև արյունահեղությունից խուսափելու և ենթարկվելու կոչերով, երգմամբ հավաստիացնելով, որ թագավորից վտանգ չի լինի: Շուտով ապստամբները պառակտվում են և բաժանվում: Մամակ Մամիկոնյանը, Ամատունյաց տեր Կոտիտը, Ստեփանոսը և նրանց հետ ուրիշները ևս հեռանում են ապստամբներից, ու իրենց զորքերը ենթարկում են պարսից արքայի ծառայությանը: Իսկ Ատատ Խոռխոռունու և Սամվել Վահեունու հավատարիմ ուժերը նահանջում են Սոթք, ապա Աղվանք և բանակում Կուրի ձախ ափին: Հետապնդողները հասնելով նրանց՝ բանակ են դնում գետի աջ ափին: Հոների ռազմական օգնությունն այդպես էլ չստանալով՝ ապստամբների մի մասը գնում է հոնաց թագավորին ծառայելու, իսկ մյուս մասը հետագա պայքարից հրաժարվում և վերադառնում է երկիր:

Քննարկվող տեքստում հետաքրքիր է այն, որ Սոթք տեղանունն առաջին անգամ է հիշատակվում Սողայ (ուղղական՝ Սող) ձևով, որն առավել մոտ է ներկայիս անվանը, ի տարբերություն ավելի վաղ հիշատակություններում հանդիպող Ծավդեք ձևի: Նաև առաջին անգամ է, որ հիշատակվում է ոչ թե գավառանունը, այլ կոնկրետ բնակավայրը: Տեքստում անուղղակի նաև փաստվում է Արարատյան դաշտը՝ Աղվանքին կապող ճանապարհի սոթքյան հատվածի մասին²⁴:

Անանուն հեղինակ (VII դ.), Աշխարհացոյց.

1. «Թ. Աշխարհ՝ Սիւնիք, ընդ մէջ կալով Երասխայ եւ Արձախայ՝ յելից Այրարատոյ: Ունի գաւառս երկոտասան. զԵրնջակայ, զՃահուկ, զՎայոյ Ջոր, զԳեղարքունի՝ զհոմանուն ծովովն, զՍոթս ...»²⁵:

Բնագրից պարզ է դառնում, որ Սոթքն առանձին գավառ էր և ներառված էր Սյունիքի կազմում (գավառացանկում հինգերորդը)²⁶:

²³ Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 597:

²⁴ Հմմտ. Բ. Առաքելյան. Դվին-Պարտավ ճանապարհի Sisajan-Gelakuni գծամասը.՝ ՊԲՀ, 1968, № 1, էջ 212–220:

²⁵ Ա. Յակոբեան. Անանուն (Է դար). Աշխարհացոյց. գիտա-քննական բնագիրը, էջ 138–140:

²⁶ Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Սաւդք/Ձաւդէք գավառն ունենր մոտ 2.045 կմ² տարածք: Հմմտ. Ա. Սոխակյան. Հանրագիտակ Հայոց պատմության

Զարգացած և ուշ միջնադարյան սկզբնաղբյուրներ

Սոթքի տարածաշրջանի վերաբերյալ ուղղակի և անուղղակի հիշատակությունները շարունակվում են նաև ուշ շրջանի հայ պատմագրություն մեջ՝ մասնավորապես Մովսես Դասխուրանցու, Ստեփանոս Կրոնավորի, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Ուխտանես Եպիսկոպոսի, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի, Վարդան Վարդապետի, Կիրակոս Գանձակեցու, Ստեփաննոս Օրբելյանի և Առաքել Դավրիժեցու ստեղծագործություններում: Ստորև ներկայացնում ենք այդ հիշատակությունները:

Մովսես Դասխուրանցի (Կաղանկատվացի), «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»:

1. Հ. առաջին, գլուխ Դ. «Ի սորա՝ Առանայ ծննդոց, ասեն, արք անուանիք և քաջք կարգեցան կողմնակալք բիւրաւորք ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Եւ ի սորա զաւակէ, ասեն, սերեալ զազգս Ուտեացոց, Գարդմանացոց և Ծաւդիացոց և Հարգարացոց իշխանութեանց»²⁷:

Հեղինակը, փաստորեն, կրկնում է Խորենացու արտահայտած միտքը:

2. Հ. առաջին, գլուխ Ը. «Իսկ ի շահատակելն Արտաշեսի ի վերայ Արուանդայ՝ էր նա ի սահմանս Աղուանից՝ յՈւտի գաւառի, թողու անդէն զգաւրսն եւ ինքն գնայ յիւր քաղաքն: Եւ եկեալ Արտաշէս միաբանէ զգաւրսն Աղուանից ընդ ինքեան եւ ելանէ առ ափն ծովակին Գեղամայ. եւ սորաւք վանէ զԵրուանդ եւ ինքն տիրէ Հայաստանեայց»²⁸:

Պատմիչը նշում է, որ նկարագրում է ըստ Մովսես Խորենացու: Մենք, ունենալով նաև նկարագրության Խորենացու տարբերակը, այստեղ ստանում ենք լրացուցիչ տեղեկություն այն մասին, որ Արտաշեսը Սևանա լճի ափ է գալիս Աղվանքից, ինչն ավելի հավանական է դարձնում ամենակարճ ճանապարհով՝ Սոթքի լեռնանցքով (գուցե նաև Փառխոսի դռնով) լճափ հասնելու վարկածը:

3. Հ. երկրորդ, գլուխ ԺԶ. «Յերկրորդ ամի Արտաշրի՝ որդւոյ Կաւատայ Պարսից արքայի [յամի Տեառն 629] մինչ դեռ եւ սա առնէր նա զիշխանութիւնն ըստ կամս իւր, իշխանն հիւսիսոյ գաւրանայր բռնութեամբ յամենայն հրամանս իւր: Եւ եդ զահ եւ զերկիւղ ընդ երեսս երկրի, եւ առաքեաց գործակալս ի վերայ ազգի արուեստագործաց, որք զգիտութիւն ոսկեծնութեան եւ արծաթաշալութեան եւ երկաթահանութեան եւ պղնձագործութեան ունէին: Նա եւ զանցս վաճառաց զկարթընկէցս ձկնորսութեան մեծամեծ գետոցն Կուրայ եւ Երասխայ՝ զամենայն ճշդիւ պահանջէր, և զգիղղաքմայսն ըստ սովորութեան աշխարհագրին Պարսից թագաւորութեանն: Եւ իբրեւ ստուգեաց զամենայն բարութիւնս երկրիս՝ եւ հաստատեաց ի միտս իւր զոչ ծածկեալն ի նմանէն, եդ ի մտի իւրում ի ժամանակս ամառնային վարել յաշխարհն Հայոց եւ զնոսա եւս սահմանակցաւք իւրեանց ածել ի հնազանդութիւն ...

աղբյուրագիտության (հնագույն ժամանակներից մինչև XVIII դարի վերջը), Երևան, 2019, էջ 495:

²⁷ Մովսէս Կաղանկատվացի. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը եւ ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 8:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 13:

Արդ՝ իբրեւ եհաս իշխանն առաջապահ նորա յաշխարհն Հայոց, լսէր այնուհետեւ զգալն ընդդէմ նորա զաւրավարին Պարսից, ընկճեալ կայր իբրեւ զաւճ ի ճանապարհին դարանակալ եւ պահէր առաջի նորա զճանապարհն ... Եւ իբրեւ եղեն իրազեկ թշնամիքն, յառաջ քան զգալ նոցա դարան գործեալ ի ճանապարհին՝ կէսն ընդդէմ նոցա ճակատեալ կային: Եւ բախեալ ընդ միմեանս՝ իսկոյն ի փախուստ դառնային ... Եւ յարուցեալք աստի անտի գոչէին ի վերայ նոցա. եւ շուրջ պատեալ որպէս հուր յեղէգն զեզերք ծովուն Գեղամայ՝ ոչ թողին ՚ի նոցանէ եւ ոչ մի. եւ ոչ ոք էր, որ գուժկան լինէր այնչափ արանց ... »²⁹:

Իրադարձությունները տեղի են ունեցել 629–630 թթ.: Խազարները նախ գործակալներ են ուղարկում Հայաստանի հանքերը ստուգելու, ապա ներխուժում և ճակատամարտում խորամանկությամբ հաղթում են պարսիկներին: Կարծում ենք, որ մետաղագործների մոտ ուղարկված գործակալները պետք է ստուգած լինեին նաև Սոթքի ոսկու հանքերը, որոնք ամենակարևորներից էին տարածաշրջանում: Իսկ Սևանա լճի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը պետք է եղած լինի կամ հյուսիսային ափին, կամ հարավարևելյան՝ Սոթքի լեռնադաշտում, քանի որ միայն այդ երկու հատվածերն են հարմար գործի բացազատման համար: Նաև այդ երկու հատվածներից էր (Սոթքի/Փառխոսի դռան և Դիլիջանի լեռնանցքներով), որ խազարները կարող էին մտնել Սևանա լճի ավազան:

4. Հ. Երկրորդ, գլուխ ԽԶ. «Ապա Յեսու անուն քահանայ եւ Թադէոս եւ Գրիգոր, որ ի Մովսեսի կողմանէն էին, գնացին ի Դունայ եւ ելին ի Սոթից գաւառն: Եւ բնակելով յանապատսն, զի կրաւնաւորք էին, սկսան ուսուցանել, եթէ զպատկերս, որ եկեղեցիս են նկարեալ, ի բաց ջնջեցէք եւ ընդ աշխարհական քահանայս մի՛ հաղորդիք: Եղեւ խռովութիւն ի գաւառին, եւ համբաւն եհաս առ Մովսէս հայրապետն: Եւ իսկոյն գրեաց, թէ փութով այսրէն եկայք: Նոքա ոչ անսացին հրամանին, այլ անտի գնացեալ բնակեցան ի ձերում Արցախական գաւառս ... »³⁰:

Կաղանկատվացին, փաստորեն, հատվածը վերցրել է Հովհան Մայրապետեցու թղթից, որի վերլուծությանն անդրադարձանք վերևում:

5. Հ. Երրորդ, գլուխ Ի. «Եւ անտի ի միւս տարին էանց Բաբան ի գաւառն Գեղարքունի եւ հարկ ի սուր զբնակիչսն ոգիս իբրեւ տասն եւ հինգ հազարս. եւ զմեծ մայրաքաղաքն Մաքենացոց այրեաց, մնաց միայն ջրաղացն եւ այլ ոչ ինչ ... »³¹:

Իրադարձությունները տեղի են ունենում 827 թ.: Թեև նշված է Գեղարքունիք գավառը, սակայն տեքստից երևում է, որ թշնամին ավերել է Սոթքի Մաքենյաց վանքը և սրի քաշված շուրջ 15.000 բնակչության գոնե մի զգալի մասը Սոթք գավառից էին: Հետևաբար, հեղինակը նշելով Գեղարքունիք ընդհանրական տեղանունը՝ նկատի է ունեցել Սևանա լճի շրջակայքն ընդհանրապես՝ բուն Սոթք գավառը ներառյալ: Հետագայում այս իրադարձությունը հպանցիկ ներկայացնում է նաև Վարդան Վարդապետը:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 166–169:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 268:

³¹ Նույն տեղում, էջ 326–327:

6. Հ. Երրորդ, գլուխ ԻԳ. «Տիկինն Սպրամ յառաւել բարեգործութիւնս յաճախէր. եւ մեծածախ տենչմամբ շինէ զՆորավանս ի գաւառին Սողէից ամենապայծառ զարդուք ...»³²:

Իրադարձութիւնները տեղի են ունենում 820–850-ական թվականներին: Իշխանուհի Սպրամի կողմից Սոթքում կառուցված Նորավանքի տեղն անհայտ է, և այդ մասին այլ տվյալներ մեզ հայտնի չեն:

Ստեփանոս Կրոնավոր, «Ստեփաննոսի վերնագիր ինքնագրութեան վասն վարուց երանելոյն Մաշտոցի»:

1. «Եւ ի գաւրանալ բռնակալութեան տաճկաց ի վերայ գաւառին, ելեալ հայրն նորա ի տիս մանկութեան գնացեալ բնակեցաւ պանդխտութեամբ ի գաւառին Սողից»³³:

Ստեփանոս Կրոնավորը ապրել է IX դարում և աշակերտել Մաշտոց Եղիարդեցի (Սևանցի) կաթողիկոսին: Իր ուսուցչի կյանքի մասին պատմող փոքրածավալ այս աշխատանքից մեջբերված հատվածում հեղինակը պատմում է, որ ապագա կաթողիկոսի հայրը տաճիկների ծանրացած լուծը թողնելով՝ Եղիարդ գյուղից պանդխտություն է գնում Սողք գավառ, որտեղ և ծնվում է Մաշտոցը: Հոր մահից հետո սովորում է Մաքենյաց վանքում ու ստանում քահանայության աստիճան³⁴: Այստեղ ուշագրավ է այն, որ Մաքենյաց վանքը, ինչպես Կաղանկատվացու մոտ էր, նշվում է որպես Գեղարքունիք գավառի վանք, ինչը նշանակում է, որ Մաքենյաց գետահովիտն IX դարում գուցե Սոթք գավառի կազմում էր: Իսկ Սոթք պանդխտության մեկնելու պատճառը կարող էր լինել գավառի՝ առավել բարեկեցիկ և ապահով լինելը:

Հովհաննես Դրասխանակերտցի, «Հայոց պատմություն»:

1. «Բայց առաւել եւս քան գլոխս Հայկազանցն գրոհի իշխանն Գրիգոր եւ նորին եղբարք՝ Սահակ եւ Վասակ, որք հայրենական սեպհակախոթեամբ տիրէցին գաւառացն, որք շրջապատեալ կան շուրջ զեզերք ծովակին Գեղամայ ...»³⁵:

Իրադարձությունները տեղի են ունեցել Հայոց արքա Սմբատ Ա Նահատակ Բագրատունու իշխանության տարիներին (891–914 թթ.), երբ երկրում ստեղծվել էր խաղաղ աշխատանքով այգեգործությամբ, անասնապահությամբ, գինեգործությամբ զբաղվելու, եկեղեցիներ կառուցելու բարենպաստ պայմաններ: Դադարել էին թշնամիների ասպատակությունները, սիրո և միաբանության դաշինք էր կնքվել (893 թ.) Սմբատ արքայի և Բյուզանդիայի Լևոն Դ Իմաստասեր թագավորի միջև: Թեև բնագրում Սոթքի մասին խոսք չկա, սակայն ակնհայտ է, որ Սևանա լճի առափնյա

³² Նույն տեղում, էջ 340:

³³ Ստեփանոս Կրաւնաւոր.— Մատենագիրք Հայոց, հ. Թ, Թ դար (Յաւելուած), Անթիլիաս–Լիբանան, 2008, էջ 698–699:

³⁴ Մաշտոց Եղիարդեցու մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ա. Յակոբեան. Մաշտոց Եղիարդեցի կաթողիկոս. պատմութիւն (ուսումնասիրություններ եւ Թ դարի բնագրի վերականգնման փորձ). — «Հանդէս ամսօրեայ», 2014, № 1–12, էջ 1–54:

³⁵ Յովհաննէս կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ. Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 199:

գավառների տիրակալ, շինարար եղբայրների տիրույթների թվում էր նաև Սոթք գավառը: Այդ մասին պատմիչը գրեթե նույնությամբ կրկնում է նաև իր «Պատմություն» այլ էջում³⁶:

Ուխտանես եպիսկոպոս, «Հայոց պատմություն»:

1. Հատված առաջին, գլուխ ԿԹ. «Ապա այնուհետև թագաւորն գումարեալ գունդ ի գլխաւոր նախարարացն իւրաքանչիւր գաւրաւք ... եւ գիշխանն Սիւնեաց, եւ գիշխանն Ծավդեաց աշխարհին, եւ գիշխանն Ուտիացւոց ... և հանեալ զԳրիգոր յոսկիապատ կառս արքունականս, եւ գային հասանէին ի քաղաքն Կեսարացւոց: ... »³⁷:

Հատվածը վերաբերում է Գրիգոր Լուսավորչի՝ քահանայապետ օծման իրադարձություններին և քաղված է Ագաթանգեղոսի պատմությունից:

2. Հատված երրորդ. «Մկրտութիւն ազգին այնմիկ Ծաղն կոչեցեալ»³⁸:

Պատմության այս հատվածից պահպանվել է միայն վերնագիրը: Ենթադրվում է, որ այն նվիրված է եղել X դարում ծայրաստիճան սրված հակաբյուզանդական դավանաբանական շարժմանը, որը հետևանք էր հայ պետականության վերականգնման և եկեղեցու դիրքերի ամրապնդման: Դավանաբանական շարժման արդյունք էր նույն դարի 60-ական թվականներին Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի հրապարակած հայ եկեղեցու կյանքում խիստ բացառիկ կրկնամկրտության օրենքը՝ վերստին մկրտել բյուզանդական ծեսով մկրտվածներին և դարավերջին խաչիկ Արշարունի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ Ծավդեացվոց գավառի հունադավան հայերի կրկնամկրտությունը, որին նվիրված է Նարեկավանքի առաջնորդ Անանիա Նարեկացու աշակերտ Ուխտանեսի պատմության երրորդ մասը: Դա եղել է քաղաքական խոշոր իրադարձություն, որին մասնակցել են արքունական և իշխանական զորքերը, ինչպես նաև հոգևորականների մեծ բազմություն, որոնք զենքի ու ժով գավառի բնակչությանը կրկին ենթարկել են հայ եկեղեցուն և պետական իշխանությանը³⁹:

Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, «Տիեզերական պատմություն»:

1. Առաջին հանդոս, գլուխ Ե. «Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ՝ կարգեցաւ բիւրաւոր կողմնակալ ի Պարթևէն Վաղարշաւայ: Ի սորա ծննդոց սերեցան ազգք Ուտէացւոց և Գարդմանացւոց և Ծավդէացւոց և Գարգարացւոց »⁴⁰:

Հատվածը նույնությամբ քաղված է Մովսես Խորենացու պատմությունից, որի քննարկումը կատարել ենք վերևում:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 298:

³⁷ Ուխտանէս եպիսկոպոս. — Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, Ժ դար. Պատմագրութիւն, գիրք Բ, Երեւան, 2011, էջ 502:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 441–443:

³⁹ Հմմտ. Անանիա Նարեկացու «Հաւատարմատ» դավանաբանական երկը. — Մատենագիրք Հայոց, հ. Ժ, Ժ դար, Երեւան, 2011, էջ 456–457, Յ. Քէնոսէեան. Խաչիկ Արշարունի. — Մատենագիրք Հայոց, հ. Ժ, Ժ դար, էջ 661–664:

⁴⁰ Ստեփանոս Տարաւնեցի Ասողիկ. — Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, Ժ դար. Պատմագրութիւն, գիրք Բ, էջ 659:

Վարդան Վարդապետ, «Հավաքումն պատմության»:

1. «Առան ոմն կողմնապետ արևելից հիւսիսոյ կացուցանէ, յորմէ սերեցան ազգն Ուտիացւոց և Գարդմանացւոց և Գարգարացւոց և Ծօղացւոց ...»⁴¹:

Պատմիչը կրկնում է Մովսես Խորենացու միտքը:

2. «Յաւուրսն յայնոսիկ այր մի յազգէն Պարսից Բաբ անուն ելեալ ի Բաղտատայ, ... եւ եկն մինչև ց Գեղարքունի, և մաշէր սրով զմեծ և զփոքր ...»⁴²:

Հեղինակը հակիրճ կրկնում է Մովսես Դասխուրանցու միտքը:

Վարդան Վարդապետի մյուս աշխատութիւնը, որտեղ տեղեկութիւններ կան Սոթքի մասին, «Աշխարհացոյց»-ն է:

Գ գլխում կարդում ենք հետևյալը. «Սոթից գաւառն Ծառայ երկիրն է: Գեղամ Գեղարքունի է, ուր կայ ուխտն Մաքենիս, եւ Սեւան կղզին ի մեջ ծովուն ...»⁴³:

Բնագրից կարելի է ենթադրել, որ հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանում XIII դ. առաջին կեսին, Սոթք գավառի տարածքները պատկանում էր Գեղարքունիք և Ծար (Վայկունիք) գավառներին:

Կիրակոս Գանձակեցի, «Հայոց պատմութիւն»:

1. Գլուխ Դ. «Եւ Զաքարէ էր զօրավար Վրաց և Հայոց զօրուն, որ ընդ ձեռամբ թագաւորին Վրաց, իսկ Իւանէ՝ աթաբակութեան պատուով: Սոքա բազում մարտս քաջութեան ցուցին. քանզի զբազում աշխարհս Հայոց, զոր ունէին Պարսիկք և Տաճկունք, առին ի նոցանէ յինքեանս՝ զգաւառս, որ շուրջ գծովովն Գեղարքունւոյ ...»⁴⁴:

Թեև ուղղակիորեն չի նշված, սակայն, անշուշտ, XIII դ. առաջին տասնամյակում Զաքարյան եղբայրների կողմից ազատագրված Սևանա լճի շրջակա գավառների մեջ էր նաև Սոթքը⁴⁵:

Ստեփաննոս Օրբելյան, «Սյունիքի պատմութիւն»:

1. Գլուխ Գ. «Զորրորդ՝ Սոթից գաւառ, որ սակս հանապազորդեան բքոց և դառնաշունչ օղոցն կոչեցաւ Սոթք ...»⁴⁶:

Պատմիչը թվարկում է Մեծ Հայքի Գրդ աշխարհի՝ Սյունիքի 12 գավառները և ստուգաբանում դրանց անունները: 4-րդ գավառը Սոթքն է, որի անունը ստուգաբանում է որպէս «բուք և դառնաշունչ օղ»⁴⁷:

⁴¹ Վ ար դ ան ա յ Վ ար դ ա պ ե տ ի. Հավաքումն պատմութեան, ի Վենետիկ, 1862, էջ 30:

⁴² Նույն տեղում, էջ 79:

⁴³ Հ. Պ է ր պ է ր ե ա ն. Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի, քննական հրատարակութիւն, Բարեգ, 1960, էջ 12:

⁴⁴ Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի. Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երեւան, 1961, էջ 162–163:

⁴⁵ Հմմտ. Հ. Ժամկոչյան, Ա. Աբրահամյան, Ս. Մելիք-Բախչյան, Ս. Պողոսյան. Հայ ժողովրդի պատմութիւն: Սկզբից մինչև XVIII դարի վերջը, Երեւան, 1975, էջ 497–498:

⁴⁶ Ս տ ե փ ա ն ն ո ս Օ Ր Բ Է լ ե ա ն. Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 12:

⁴⁷ «Սոթք» բառը ստուգաբանվում է նաև որպէս «պինդ, կարծր և հաստատուն»: Հմմտ. Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն. Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Երեւան, 1979, էջ 238:

2. Գլուխ ԼԷ. «Յայսմ ժամանակի պայծառանայր երանելին Մաշտոց ի Սևան կղզին մեծահանդէս առաքինութեամբ. որ էր որդի աշխարհիկ երիցու մի Գրիգոր անուն եղիվարդեցի. և եկեալ էր ի Սոթք գաւառ և պանդխտանայր այդ. որ և ետ զՄաշտոց յաշակերտութիւն սուրբ Հօրն Մաքենոցաց Ստեփաննոսի ...»⁴⁸:

Հեղինակը ներկայացնում է Մաշտոց եղիվարդեցի կաթողիկոսի կենսագրական մանրամասները՝ որոշ խմբագրումներով կրկնելով Ստեփանոս Կրոնավորի տեղեկությունները:

3. Գլուխ ԽԲ. «... տայ և ի Գեղարքունի, ի Սողից գաւառի գիտրասանկիրակ ...»: Նշված է, որ 906 թ. Տաթևի եպիսկոպոսարանի մեծ կաթողիկե եկեղեցու կառուցման տոնի առթիվ Հայոց Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորը, ի թիվս այլ բնակավայրերի, սուրբ եկեղեցուն է ընծայում նաև Գեղարքունիքի Սոթք գավառի խորասանաբակը⁴⁹:

Բնագրից կարելի է ենթադրել, որ X դարում Սոթք գավառը, որպես առանձին վարչատարածքային միավոր՝ ներառված էր Գեղարքունիքի կազմում կամ՝ Գեղարքունիք ասելով՝ հեղինակը նկատի է ունեցել ընդհանրապես Սևանի ավազանը:

4. Գլուխ ԾԱ. «Դարձեալ էր գիւղ մի ի Գեղամ գաւառի ի Սողից սահմանի, Վաղաւեր անուն, զոր տուեալ էր վաղ ժամանակօք, Տիգրան՝ մեծ նահապետ ի Սիսական տոհմէ ...»⁵⁰:

Իրադարձությունը տեղի է ունեցել 925 թ.: Սյունյաց եպիսկոպոս Տեր-Հակոբը Տաթևի վանքին պատկանող Գեղարքունիքի Վաղավեր գյուղը հռու լինելու պատճառով փոխանակումով հանձնում է Սյունյաց իշխան Զաքիկին՝ փոխարենը ստանալով Սյունիքի Բաղք գավառի Տաշտակերտ գյուղը: Ուշագրավ է, որ հեղինակը նշում է, որ Վաղավերը գտնվում էր Սոթքի սահմանին:

5. Գլուխ ՀԴ. Ներկայացված է Սյունիքի 12 գավառների եկեղեցու հարկացուցակն ըստ հին սահմանվածի⁵¹: Գավառացանկում Սոթքն այս անգամ 5-րդն է, նշված են նաև բնակավայրերը և յուրաքանչյուրից գանձվող հարկաչափը: Սոթք գավառը, որ ներառում էր 75 գյուղ, երկրորդ ամենաշատ հարկ վճարողն էր եկեղեցուն (գիջում էր միայն Վայոց ձոր գավառին):

Առաքել Դավրիժեցի, «Պատմություն»:

1. Գլուխ Է. «Եւ ապա խորհեցան Զալալիքն գնալ յերկիրն Գեղամայ, քանզի գիտէին թե անդ են համբարք ցորենոյ և գարւոյ, և ջոկք ոչխարաց և անդէոց, որ է պախը՝ յոլովք գոն: Վասն որոյ յոլովք ի զօրացն Զալալոց, ելեալ գնացին յերկիրն Գեղամա և զբազում գիւղս կողոպտեալ

⁴⁸ Ստեփաննոս Օրբէլեան. *Նշվ. աշխ.*, էջ 173:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 228–229: Հմմտ. Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան. *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 794:

⁵⁰ Ստեփաննոս Օրբէլեան. *Նշվ. աշխ.*, էջ 272:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 514–515:

աւար հարին: Եւ բացեալ զհամբարս նոցա զցորենոյ և զգարւոյ, և նոցին տեարց ձեռօքն բարձին նոցին անասնոցն, և զնոսին կալան պահակ՝ որ է կոռ, վարող և քշող բեռնակիր անասնոցն, որովք բերէին զցորենն ի բնակարանս իւրեանց: Այլ և զկանայս, և զտղայս գերեցուցին բերին ընդ ինքեանս. որպէս զի տեարք գերեացն արծաթ և ոսկի վասն նոցին գնոցն բերեալ դարձուցեն զգերիսն ...»⁵²:

Ջալալիների արշավանքը դեպի Սևանա լճի ավազան տեղի է ունեցել 1606 կամ 1607 թվականին, և, կարծում ենք, որ Գեղարքունիք ասելով՝ հեղինակը նկատի է ունեցել նաև Սոթք գավառը, քանի որ Սևանի ավազանում ցորենի ու գարու մշակման համար հիմնական հարթավայրը Սոթքի լեռնադաշտն է: Խոսելով արշավանքի հիմնական նպատակը եղած և գավառի հարստությունը համարված ցորենի ու գարու պաշարների մասին՝ հեղինակը որևէ խոսք չի ասում Սոթքի ոսկու հանքերի վերաբերյալ, ինչից կարող ենք ենթադրել, որ այդ ժամանակ ոսկու հանքերը չէին շահագործվում կամ շահագործվում էին շատ փոքր ծավալներով, այլապես հարստություն որոնող Ջալալիները կփորձեին թալանել դրանք: Միևնույն ժամանակ Առաքել Դավրիժեցին խոսում է ոսկով և արծաթով հայ բնակչության փրկագնման մասին, ինչը ցույց է տալիս ավազանի բնակչության հարուստ լինելու հանգամանքը:

2. Գլուխ Ը. «Ելեալ շահն ի Թիֆլիսու՝ գնաց ի գաւառն Գեղամայ և բանակեցաւ անդէն բանակն արքունի. և ինքն Շահաբասն իջևանեցաւ ի տան մէլիք Շահնազարին, որ էր ի գիւղն Մազրայ, բնական ի նոյն գեղջէն: Եւ էր մէլիք Շահնազարս յազգէն Հայոց՝ և հաւատով քրիստոնեայ, իշխան հզօր և փառաւոր, որ արար հիւրընկալութիւն շահին որպէս վայել է թագաւորի...: Վասն որոյ և թագաւորն պատուական և ազնիւ զգեստովք շքեղացուցեալ խիւայեաց. և պարգևեաց նմա զիշխանութիւն մէլիքութեան գաւառին, և այլ ևս դաստակերտս և գեղօրայս ետ նմա եւ եղբարց նորա: Եւ հաստատուն նոմոս գրեաց և կնքեաց թագաւորական կնքով և ետ նոցա զի անփոփոխ լիցի ժառանգութիւնն այն նոցա և գաւառաց նոցա յազգէ յազգ մինչև յաւիտեան:

Եւ անտի յարուցեալ կամկար գնացիւք եհաս ի Թարվէզ ամենայն զօրօքն իւրովք ...»⁵³:

Իրադարձությունը տեղի է ունեցել 1606 թ., երբ Պարսկաստանի Շահ-Աբբաս Ա արքան հյուրընկալվել է Սոթքի Մեծ Մասրիկ գյուղում:

Եզրակացություն

Ներկայացված սկզբնաղբյուրների հաղորդած տվյալները ուշագրավ են և կարիք ունեն բազմակողմանի վերլուծության (տե՛ս աղյուսակը): Այդ

⁵² Առաքել Դավրիժեցի. Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ Լ. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 106:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 114:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ

ՍՈՌՔԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՈՒՄ

№	Պատմիչը	Պատմիչի ապրած ժամանակը	Նկարագրվող իրադար- ձույթյան ժամանակը	Սոթք/ Մովզեք անվան հիշատա- կույթյան քանակը	Իրադար- ձույթյան բնույթը	Սոթքին վերաբերող կարևոր արձանագրումները
1.	«Զաւրա- նամակ»	IV դ.	IV դ.	2	քաղաքական, ուսումնական	Սոթքի իշխաններին նախ վերապահված էր Հայաստանի Հյուսիսային, ապա արևելյան դռան պաշտպանությունը
2.	Ազաթան- զեղոս	V դ.	IV դ.	1	կրոնական	Մովզեքը երկրի Հզոր իշխանություններից մեկն է
3.	Խորենացի	V դ.	Մ. թ. ա. III–II դդ.	1	քաղաքական, ուսումնական	Մովզեքի իշխանները ծագում են Սիսակից սերող Առանի տոհմից: Սևանի ավազանով է անցնում Ուտիք-Արարատյան դաշտ ճանապարհը: Սևանա լճում նավագնացություն կար
4.	Մայրա- գոմեցի	VII դ.	VII դ.	1	կրոնական	Սոթքը Հանդիսացել է քրիստոնեական մի աղանդի տարածման կենտրոն
5.	Սեբեոս	VII դ.	VI դ.	1	ուսումնական	Սոթքը քաղաքագյուղ է
6.	«Աշխարհա- ցոյց»	VII դ.	VII դ.	1	վարչական	Սոթքը Սյունիքի 5-րդ գավառն է
7.	Ստեփանոս Կրոնավոր	IX դ.	IX դ.	1	կրոնական	Սոթքը և Գեղարքունիքը առանձին գավառներ են: Մաքենյաց վանքը Գեղարքունի գավառի կազմում է
8.	Դրասխա- նակերտցի	IX–X-րդ դդ.	X դ.	–	վարչական	Սոթք գավառը առանձին վարչա- տարածքային միավոր է
9.	Դասխու- րանցի (Կաղանե- կառվացի)	X դ.	Մ. թ. ա. III–II, մ. թ. VII և մ. թ. IX դդ.	3	ուսումնական, կրոնական, չինարարական	Մովզեքի իշխանները ծագում են Սիսակից սերող Առանի տոհմից: Սևանի ավազանով է անցնում Ուտիք-Արարատյան դաշտ ճանապարհը
10.	Ուխտանես	X դ.	IV, X դդ.	2	կրոնական, քաղաքական	Մովզեքը երկրի Հզոր իշխանություններից մեկն է: «Մաւղէացւոց» գավառում իրականացվել է Հայ եկեղեցու կյանքում խիստ բացառիկ կրկնամկրտություն իրադարձություն
11.	Ստեփանոս Տարոնեցի	X–XI դդ.	Մ. թ. ա. II դ.	1	վարչական	Մովզեքի իշխանները ծագում են Սիսակից սերող Առանի տոհմից
12.	Վարդան Վարդապետ	Մ. թ. ա. II դ., մ. թ. XIII դ.	IX դ.	1	քաղաքական, ուսումնական, վարչական	Մովզեքի իշխանները ծագում են Առանի տոհմից: Սոթք գավառը Մարի երկիրն է
13.	Գանձակեցի	XIII դ.	XIII դ.	–	ուսումնական	Սոթքը ներառված է Զաքարյանների տիրույթներում
14.	Օրբելյան	XIII–XIV դդ.	IX դ., X դ., XIII–XIV դդ.	7	վարչական	«Սոթք» նշանակում է բուք և դառնալունջ օղ: Սոթքը Սյունիքի 4-րդ գավառն է
15.	Դավրիժեցի	XVI–XVII դդ.	XVII դ.	–	ուսումնական, քաղաքական	Սոթք գավառում են երկրի Հացահատիկի Հիմնական շտեմարանները, անասնապահական կենտրոնները, բնակիչները Հարուստ են (ոսկի ու արծաթ ուռենյ)

տվյալները վերաբերում են տարբեր ժամանակներում տեղի ունեցած իրադարձություններին. ընդ որում, երբեմն ուշ շրջանի սկզբնաղբյուրը կրկնում են ավելի վաղ սկզբնաղբյուրների հաղորդումները:

Սոթքի վերաբերյալ տեղեկություններն ունեն նաև ժամանակագրական մեծ ընդգրկում՝ մ. թ. ա. III դարից մինչև մ. թ. XVII դար: Պարզվում է, որ Սևանա լճի հարավարևելյան ավազանը ներառող վարչական միավորի անունը Ծավդեից ձևով հիշատակվում է մինչև V դարը տեղի ունեցած իրադարձությունների նկարագրություններում: Հետագա դարերին վերաբերող սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է Սոթ/թք ձևով: Ավելի ուշ շրջանում, մասնավորապես՝ XIII–XIV դդ., Սոթ/թք անվանը զուգահեռ երբեմն օգտագործվում էր նաև Գեղարքունիք անվանումը՝ ամբողջ Սևանի ավազանը, այդ թվում՝ Սոթք գավառը նշելու համար: Պարզվում են նաև Ծավդեքը՝ Սոթքի վերածվելու հանգամանքի որոշ մանրամասներ, որը, ենթադրվում է, պայմանավորված էր IV դարի կեսերին Ծավդեացի ընդարձակ իշխանության տրոհմամբ և Սևանա լճի հարավ-արևելյան ավազանում նրա իրավահաջորդի՝ Սոդացի տոհմի հաստատմամբ:

Պատմիչների մոտ Սոթքը հաճախ է հիշատակվում Արարատյան դաշտից դեպի Արցախ կատարված նշանակալից ռազմական կամ այլ տեղաշարժերը նկարագրելիս, հետևաբար, անուղղակիորեն փաստվում է Սոթքի լեռնանցքով ռազմավարական ճանապարհի գոյությունը՝ սկսած մ. թ. ա. III դարից: Անուղղակիորեն հաղորդվում է, որ դեռևս մ. թ. ա. II դարում Սևանա լճում նավագնացությունն կար, հետևաբար, Սոթքի լճափնյա բնակավայրերում զարգացած էր նաև ջրային հաղորդակցությունը:

Պատմիչներն ուշագրավ տվյալներ են հաղորդում Սոթքի տեղական իշխանատոհմերի, թշնամիների արյունալի ասպատակությունների և նվաճումների, գավառում տեղի ունեցած կարևոր այլ իրադարձությունների մասին: Հիշատակվում են հոգևոր կենտրոններ, խոսվում է գավառում ծավալված շինարարական աշխատանքների մասին: Տվյալներ կան Սոթքի տարածաշրջանի՝ երկրի հացահատիկի շտեմարաններից մեկը լինելու⁵⁴ և զարգացած անասնապահություն ունենալու մասին:

Կարևոր են նաև Սոթքի ոսկու հանքերի վերաբերյալ Մովսես Դասխուրանցու (Կաղանկատվացու) և Առաքել Դավրիժեցու հաղորդած անուղղակի տվյալները՝ առաջինը խաղարների, իսկ երկրորդը ջալալիների՝ տարածաշրջան կատարած արշավանքների մասին: Մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս, որ VII դարում Սոթքի ոսկու հանքերը, ինտենսիվ գործել են և խաղարների համար կարևոր է եղել մինչև արշավանքը մետաղական հանքերի պաշարների գնահատումը, որի նպատակով էլ հատուկ գործակալներ են ուղարկվել տարածաշրջանի մետաղագործների, այդ թվում՝ ոսկի արդյունահանողների մոտ: Դրան հակառակ՝ XVII դարում ոսկու հանքերը կամ չեն շահագործվել, կամ շահագործվել են շատ փոքր ծավալներով, այլապես պատմիչը, խոսելով տարածաշրջան ասպատակած ջալալիների մասին ու նկարագրելով արշավանքի նպատակ տարածաշրջանի հարստությունները՝ հացահատիկի ընդարձակ ցանքատարածութ-

⁵⁴ Հմմտ. Մ. Սմբատեանց. նշվ. աշխ., էջ 595, Ղ. Ալիշան. նշվ. աշխ., էջ 63:

յունները և զարգացած անասնապահությունը, որևէ խոսք կասեր ոսկու արդյունահանման մասին (թեև հաջորդ նկարագրությունից պարզ է դառնում, որ տեղի բնակչությունը հարուստ էր, և գերիների համար կարողանում էր ոսկով ու արծաթով փրկագին վճարել):

Ուշագրավ են նաև Սոթք գավառում տեղի ունեցած կրոնաքաղաքական 2 իրադարձությունների վերաբերյալ հաղորդումները, որոնք մեծ աղմուկ են բարձրացրել երկրում: Առաջինը վերաբերում է Հովհան Մայրապետեցու և հետագայում նրան կրկնող Մովսես Դասխուրանցու հաղորդմանն այն մասին, որ VII դ. սկզբին երկրում բռնկվել է պատկերամարտության աղանդ, և որ Սոթք գավառը եղել է դրա տարածման կենտրոններից մեկը՝ գտնվելով իրադարձությունների կենտրոնում: Մյուսը Ուխտանես եպիսկոպոսի հաղորդումն է X դ. վերջին տեղի ունեցած աննախադեպ կրոնական և խոշոր քաղաքական իրադարձության՝ իշխանական ու արքունական զորքերի և հոգևորականների կողմից Սոթք գավառի հունադավան բնակչությանը կրկնամկրտելու և պետությանն ու հայ եկեղեցուն ենթարկելու մասին: Այս իրադարձությունները ցույց են տալիս գավառի՝ տնտեսապես ինքնաբավ լինելու, դրանից բխող կենտրոնախոսյա ձգտումներ ունենալու և այլախոհական հայացքների համար պարարտ միջավայր լինելու փաստը:

Սոթքի և համանուն գավառի վերաբերյալ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հիմնականում վերաբերում են պատերազմական գործողություններին/ճակատամարտներին, որոնց թատերաբեմն է եղել տարածաշրջանը (հարմարավետ լեռնադաշտը հնարավորություն է տվել խոշոր զորախմբերի բացազատման համար) կամ բանակների, կամ այլ խմբերի ռազմավարական կարևոր շրջանով տեղաշարժերին: Խոսվում է նաև Սոթքի վարչական պատկանելության, տեղական իշխանատների, տեղի տնտեսական ռեսուրսների, նավագնացության, հոգևոր կենտրոնների և այլ, ավելի մանրամասն հիշատակության չարժանացած իրադարձությունների մասին:

Այսպիսով Սոթք գավառի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրության այս նախնական փորձը ցույց է տալիս, որ դրանց ավելի լայն շրջանակի հավաքագրումն (օտար պատմիչներ, տեղագիրներ, հիշատակարաններ, վիմագրեր և այլն) ու քննարկումը հնարավորություն կտա ավելի խորը հասկանալ այս կարևոր, սակայն քիչ ուշադրության արժանացած տարածաշրջանի պատմության առանձնահատկությունները:

Ավետիս Գրիգորյան — ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հայաստանի միջնադարյան հնագիտության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ միջնադարյան Հայաստանի հնագիտություն, XVIII–XX դդ. պատմություն: Հեղինակ է շուրջ 20 հոդվածի: grigoryan.avetis.9@gmail.com

REFERENCES

- Ajaryan H. Hayots andznanneri bararan, h. A, Yerevan, 1942 (In Armenian).
- Ajaryan H. Hayeren armatakan bararan, h. D, Yerevan, 1979 (In Armenian).
- Alishan Kh. Sisakan. teghagrutivn Siuneats ashkharhi, Venetik, i Mkhitarads vans, i S. Ghazar, 1893 (In Armenian).
- Akobyany A. Albania-Aluank v greko-latinskikh i drevnearmyanskikh istochnikakh. Yerevan, 1987 (In Russian).
- Agatangeghay Patmutivn Hayots, Tiflis, 1914 (In Armenian).
- Anania Narekatsu “Havatarat” davanabanakan erke. – Matenagirk Hayots, h. J, J dar, Yerevan, 2011 (In Armenian).
- Arakel Davrizhetsi. Girk patmuteants, ashkhatasiruteamb L. Khanlaryani, Yerevan, 1990 (In Armenian).
- Arakelyan B. Dvin-Partav janaparhi Sisajan-Gelakuni gtsamase. – PBH, 1968, № 1 (In Armenian).
- Barkhudaryan S. Divan hay vimagrutyany, pr. IV. Gegharkunik. Kamoyi, Martunu ev Vardenisi shrjanner, Yerevan, 1973 (In Armenian).
- Barseghyan H., Sargisean V. Ereq tagavor mogeru zroytsn haykakan matenagrutean mej ev anor karevorutivnn, Venetik-Surb Ghazar, 1910 (In Armenian).
- Borisov A. Nadpisi Artaksia (Artashesa), tsarya Armenii.– VDI, 1946, № 2 (In Russian).
- Chamcheants M. Patmutivn Hayots i skzbane ashkharhi minchev tsam t[ear]n. 1784, h. A, Venetik, 1784 (In Armenian).
- Dyakonov I., Starkov K. Nadpisi Artaksia (Artashesa I), tsaria Armenii. – VDI, 1955, № 2 (In Russian).
- Eremyan S. “Tsavdeatsvots ishkhanutium”.– HKhSH GA “Teghekagir hasarakakan gitutyunneri”, 1960, № 7–8 (In Armenian).
- Eremyan S. Hayastane est “Ashkharhatsoyts”-i (pordz VII dari haykakan kartezi verakazmutyan zhamanakakits kartezagrakani himki vra), Yerevan, 1963 (In Armenian).
- Hakobyan A. Hovhan Mayragometsin ev ir erkere. – Matenagirk Hayots, h. D, E dar, Antilias-Libanan, 2003 (In Armenian).
- Hakobyan A. Patma-ashkharhagrakan ev vimagragitakan hetazotutivnner (Artsakh ev Utik), Vienna–Yerevan, 2009 (In Armenian).
- Hakobyan A. “Gahnamak azatats ev tanuterants Hayots” ev “Zoranamak”.– “Bazmavep” (Venetik), 2011, № 3–4 (In Armenian).
- Hakobyan A. Ananun (E dar). Ashkharhatsoyts. gita-knnakan bnagire.– “Handes amsoreay” (Vienna), 2013, № 1–12 (In Armenian).
- Hakobyan A. Mashtots Eghivardetsi katoghikos. patmutiun (usumnasirutivn ev T dari bnagri verakanganman pordz). – “Handes amsoreay” (Vienna), 2014, № 1–12 (In Armenian).
- Hakobyan H., Hmayakyan S., Karapetyan I. Artashisyan sahmanakareri nor gyuter Sevani avazanits. – Mashtotsyan entertsumner, G, Oshakan, hoktemberi 20, 2001 (In Armenian).
- Hakobyan T., Melik-Bakhshyan S., Barseghyan H. Hayastani ev harakits shrjanneri teghanunneri bararan, h. 2, Yerevan, 1988 (In Armenian).
- Hakobyan T., Melik-Bakhshyan S., Barseghyan H. Hayastani ev harakits shrjanneri teghanunneri bararan, h. 3, Yerevan, 1991 (In Armenian).

- Harutyunyan B. “Gahnamaki” tvagrman hartsı shurj.– PBH, 1976, № 2 (In Armenian).
- Harutyunyan B. Artsakhi, Hayots Arevelits koghmeri ev Gharabaghi hartsı shurj. – PBH, 1995, № 1 (In Armenian).
- Harutyunyan B. Meds Hayki Syunik ashkharn est “Ashkharhatsoys”-i (patmaashkharhagrakan ditarkumner).– PBH, 2003, № 1 (In Armenian).
- Hay zhoghovrdi patmutyun, h. I, Yerevan, 1971 (In Armenian).
- Hazeyan N., Hakobyan H., Hmayakyan S. Erku nor Artashesyan sahmanakar Vardenikits. – Hayastani hnaguyn mshakuyte, 2, Yerevan, 2002 (In Armenian).
- Hmayakyan S. Artashesyan sahmanakareri shurj.– Hayastani hnagitakan mshakuyte, 2, Yerevan, 2002 (In Armenian).
- Hmayakyan S., Hakobyan H., Tiratsyan N., Sanamyan H., Simonyan H., Bishone R., Parmejiani N. Gegharkuniki hay-italakan shrjik arshavakhmbi 2004–2005 tt. ashkhatankneri himnakan ardyunknere. – Hin Hayastani mshakuyte, h. XIV. Nyuter hanrapetakan gitakan nstashrjani, Yerevan, 2008 (In Armenian).
- Inijjean Kh. Storagrutivn hin Hayastaneayts (est hin ev est mijin dareru anuaneal zhamanakats), I Venetik i vasn Srboyn Ghazaru, 1822 (In Armenian).
- Jalalyants S. Janaparhordutyun i Medsn Hayastan, mas A, B, Yerevan, 2016 (In Armenian).
- Keosean H. Khachik Arsharuni. – Matenagirk Hayots, h. J, J dar, Yerevan, 2011 (In Armenian).
- Kirakos Gandzaketsi. Patmutivn Hayots, ashkhatasirutyamb K. Melik-Ohanjanyani, Yerevan, 1961 (In Armenian).
- Movses Kaghankatuatsi. Patmutivn Aghuanits ashkharhi, knnakan bnagire ev neratsutyune V. Arakelyani, Yerevan, 1983 (In Armenian).
- Movsisi Khorenatsvoy Patmutivn Hayots, ashkhatutyamb M. Abeghean ev S. Harutyunean, Tpghis, 1913 (In Armenian).
- Patmutiun Sebeosi, ashkhatasirutyamb G. Abgaryani, Yerevan, 1979 (In Armenian).
- Perperean H. Ashkharhatsoys Vardanay Vardapeti, knnakan hratarakutian, Bariz, 1960 (In Armenian).
- Shahkhatunyants H. Storagrutivn katokhike Ejmiadsni ev hing gavaratsn Araratay, Mayr Ator Surb Ejmiadsin, h. erkrord, 2014 (In Armenian).
- Smbateants M. Teghagir Gegharkuni Tsovazard gavari vor ayzhm Nor-Bayazit gavar, Vagharshapat, 1895 (In Armenian).
- Sokhakyan A. Hanragitak Hayots patmutyan aghbyuragitutyun (hnaguyn jamanaknerits minchev XVIII dari verje), Yerevan, 2019 (In Armenian).
- Stepanos Kravnavor. – Matenagirk Hayots, h. T, T dar (Yaveluads), Antilias–Libanan, 2008 (In Armenian).
- Stepanos Taravnetsi Asoghik. – Matenagirk Hayots, h. JE, J dar. Patmagrutyun, girk B, Yerevan, 2011(In Armenian).
- Stepannos Orbelean. Patmutivn nahangin Sisakan, Tiflis, 1910 (In Armenian).
- Ter-Martirosov F. Marshrut pakhoda Artashesa k Yervandashatu. – “Patmutyun ev mshakuyt hayagitakan handes” (Yerevan), 2014, G (In Russian).
- Tiratsyan G. Novonaidennaya nadpis’ Artashesa I, tsarya Armenii.– VDI, 1959, № 1 (In Russian).
- Trever K. Dve nadpisi arameiskim pis’mom, naidennye v raione ozera Sevan v 1906–1932 gg. . – Ocherki po istorii kul’tury Drevnei Armenii. M.–L., 1953 (In Russian).

- Ukhtanes episkopos. – Matenagirk Hayots, h. JE, J dar. Patmagrutivn, girk B, Yerevan, 2011 (In Armenian).
 Vardanay Vardapeti. Havakumn patmutean, i Venetik, 1862 (In Armenian).
 Yovhan Mayragometsi. Mets Koghphants episkoposi vasn patkerats ev nkaragruteants. – Matenagirk Hayots, h. D, E dar, Antilias-Libanan, 2003 (In Armenian).
 Yovhannu katoghikosi Draskhanakertsvoy. Patmutivn Hayots, Tiflis, 1912 (In Armenian).
 Zhamkochyan H., Abrahamyan A., Melik-Bakhshyan S., Poghosyan S. Hay zhoghovrdi patmutyun. Skzbits minchev XVIII dari verje, Yerevan, 1975 (In Armenian).

УПОМИНАНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ АРМЯНСКИХ ИСТОРИКОВ ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ СОТКЕ

АВЕТИС ГРИГОРЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: провинция Сотк, озеро Севан, Сюник, Гехаркуник, средневековье, историки, письменные первоисточники.

Историческая Сюникская провинция Сотк (в средневековых источниках упоминается также как Цавдек или Содк) в основном охватывала юго-восточный бассейн озера Севан, начиная от его северной части до водораздела рек Арцванист и Карчахбюр, протекающих с юга до озера. В разные периоды средневековья границы Сотка расширялись или сокращались, но в основном сохранялось название отдельной административной единицы.

Сотк часто оказывался в центре важных исторических событий средневековой Армении из-за своего стратегического положения (крупные металлические рудники, торговые дорожные узлы) и мощных местных княжеств.

Исследования сведений от средневековых армянских историков о провинции Сотк показывают, что источники в основном относятся к военным операциям и/или сражениям, ареной которых был регион (удобный ландшафт позволял развертывание больших войск), дислокации армий или других групп в стратегически важном регионе. В источниках упоминаются также: административная принадлежность Сотка, местные княжества и экономические ресурсы, судоходство, духовные центры и более или менее запоминающиеся события.

Изучение источников о провинции Сотк позволяет глубже понять особенности истории этого важного, но оставшегося без должного внимания региона.

Аветис Григорян – младший научный сотрудник отдела средневековой археологии Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: археология средневековой Армении, история XVIII–XX вв. Автор около 20 статей. grigoryan. avetis.9@gmail.com

THE MENTIONING OF MEDIEVAL ARMENIAN HISTORIANS ABOUT HISTORICAL SOTK

AVETIS GRIGORYAN

Summary

Key words: Sotk canton, Lake Sevan, Syunik, Gegharkunik, Middle Ages, historians, written sources.

Historical Sotk canton of Syunik (also referred to as Tsavdek or Sodk in medieval sources) mainly covered the southeastern basin of Lake Sevan, from the northern part of the lake to the watershed of the Artsvanist and Karchakhbyur rivers flowing to the lake from the south. The boundaries of Sotk expanded or decreased in different periods of the Middle Ages basically preserving the role of a separate administrative unit.

Because of its strategic position (the large metal mines, trading road hubs) and local powerful ruling houses, Sotk has often been in the center of important historical events of the Medieval Armenia.

The study of the references of Armenian medieval historians indicate that Sotk canton is mentioned mainly in relation to military operations and/or battles (the convenient landscape allowed the deployment of large troops), the movements of the army or other groups in strategically important region. The sources also mention about administrative affiliation of Sotk, local authorities and economic resources, shipping, spiritual centers, and less memorable events.

The study of the sources on Sotk canton enables the profound understanding of this essential though neglected region.

Avetis Grigoryan – Junior Researcher at the Department of Medieval Archaeology of the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific interest: archaeology of medieval Armenia, the 18th–20th centuries history. Author of about 20 articles. grigoryan.avetis.9@gmail.com